

Др Новица Ракочевић

ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

I

Двадесет осмог јуна 1994. навршило се 80 година од убиства аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Убиство су извршили српски омладинци из Босне и Херцеговине, припадници опкрета *Млада Босна*.

Атентат је догађај који већ 80 година заокупља интересовање не само историчара и политичара него и ширих народних маса. Иако у комплексу узрока Првог свјетског рата сарајевски атентат има секундарни значај, ипак је чињеница да је од њега почео тај рат, који је отворио нову епоху у историји човјечанства. У рату су пропале три царевине, настале су нове државе, а међу њима и Југославија. У току овога рата избила је октобарска револуција у Русији (7. новембра 1917) „која је расцијепила јединство капиталистичког свијета и ударила темељ новом, социјалистичком свијету“. Сарајевски атентат, пише Љубибратић припадник Младе Босне, „је по томе граница између двије историјске епохе“

Зашто је аустроугарски престолонаследник убијен у Сарајеву и зашто су то учинили Срби? Разлози су у политичким, економским и друштвеним односима, у којима су живјели Срби у Босни и Херцеговини од почетка XIX вијека

Због насиља турских власти, неријешеног аграрног питања и турске пореске политике, 9. јула 1875. године поново се јавља устанак у Херцеговини, а већ од 13. августа захватиће и Босну. Босанско-херцеговачки устанак отворио је источну кризу, увукао Црну Гору и Србију, а касније и Русију, у рат против Турске. Руска војска се као планинска бујица сјурила преко Бугарске до „врата“ Цариграда. Турска је била принуђена да у селу Сан Стефано (12 km испред Цариграда) потпише мир са Русијом. Међутим, Русија је, у рјешавању Источног питања оста-

ла усамљена. Европске силе су се на Берлинском конгресу (13. јуна — 13. јула) 1878. године успротивиле одредбама Санстефанског мира "видећи у њему основ за руско контролисање целог Балкана у будућности"

На основу XXV члана Берлинског уговора и Аустријско-турске конвенције од 29. априла 1879. године, Аустро-Угарска је окупирала Босну и Херцеговину под изговором завођења реда. Али султаново име и турска застава били су само блиједи симбол турске власти, а у пракси Босна и Херцеговина биће уклопљене у државно устројство Аустро-Угарске. Берлински конгрес починио је велики злочин према српском народу. Историچار Милорад Екмечић пише: „Берлински конгрес 1878. био је дубок пораз југословенских покрета и српског националног покрета. Он је представљао тријумф великих сила које су успеле да поделе и изолују националне покрете балканских народа. Надмоћност великих сила довела је до тога да се не усагласе пиљиви устанка и српско-црногорског рата против Турске. Узевши у целини, Берлински конгрес је погоршао стање на Балканском полуострву; представљао је гору алтернативу него да је тамо створена јача југословенска држава и отворио је дугорочан процес сукобљавања озлојеђених националиста“ Одлука Берлинског конгреса о Босни и Херцеговини допринијела је и разједињавању српског и хрватског националног покрета.

У Херцеговини ће у ноћи 10/11. јануара 1882. избити устанак против аустроугарске окупационе власти, и то због објављивања закона о регрутацији. Устанак је обухватио шест срезова са 2.700 устаника — Сјоба и Муслимана. Аустроугарска војска јачине око 52.000 војника и 90 топова под вођством генерала Стевана Јовановића (Србина) савладао је устанике, који су на махове пружали жилав отпор, тек 22. априла 1882. године.

Аустроугарски цар Фрањо Јосип 4. јуна 1882. именован је Бењамина Калаја за заједничког министра финансија, који је истовремено био и поглавар Босне и Херцеговине. Његов режим имао је задатак да прије свега поврати снажно узломани херцеговачким устанком ауторитет власти Монархије у Босни и Херцеговини, а затим да изгради политичке и социјалне основе за трајно учвршћивање Монархије у тим провинцијама. Циљеви аустроугарске политике на Балкану мотивисани су у основи тежињом за хегемонијом на том простору. Гесло њене политике је било: одржавање Турске на Балкану што је могуће дуже, вршење што јачег економског и политичког притиска на Србију и Црну Гору; не дозволити гранично спајање ових двију српских држава, подстрекивање личастичког и државног неповјерења међу њима и подстицање Арбанаса против Црне Горе и Србије.

Црна Гора је имала остати у тадашњим границама. Не смије се дозволити њено ширење на југ, јер у случају да се она утврди на ушћу Бојане и у Скадру, Монархија би могла да очекује „једну руску базу на Јадрану“, рекао је Фридрих Бек

шеф аустроугарског генералштаба, на конференцији војних и политичких врхова Монархије 31. децембра 1896. Аустроугарски министар спољних послова гроф Голуховски је изјавио да би „најпожељније било ако би се Црногорци могли да заплету у један рат против Албанаца“. На то је Бек цинично додао: „и да разбију главе о њихове сусједи на југу“. У својој балканској политици, Аустро-Угарска ће се наћи у константном сукобу са Русијом као силом најдиректније заинтересованом за Балкан.

Калај је, за вријеме двадесетогодишње управе (1882—1903), свим расположивим средствима радио на сузбијање српског националног покрета. У том циљу он је заговарао и савез Муслимана и Хрвата у Босни и Херцеговини против Срба. Као Мађара и историчара Калајева идеја била је: босанска (бошњачка) нација утемељена на мађарском поимању историјског права и политичког народа; народ се имао називати „Босанцима“ а његов језик „босански“ или „земаљски“, у циљу да се на тај начин Муслимани одвоје од Срба и Хрвата; уводи се босанска заставица и босански грб као симболи посебности Босне и Херцеговине.

II

Борба Јужних Словена за националну слободу започета у револуцији 1848. више не престаје. Све до почетка XX вијека, Хрватска је била на челу југословенских земаља под Аустро-Угарском и тежила је рјешењу националног питања у оквиру Хабсбуршке Монархије. То је био југословенски пут националног ослобођења, у суштини хрватски пут. Монархија није пошла у сусрет тежњи Хрвата, већ ју је упорно сузбијала и силом гушила.

Године 1903. настаје значајна прекретница на словенском југу. У Хрватској одлази с банске столице Куен Херевари, Мађар који је на тој дужности провео 20 година. Уживајући посебно повјерење бечког двора, он је, не бирајући средства, настојао да „пацифицира“ Хрватску. У Босни се Калајевом смрћу мијења режим. У Србији се мајским превратом гаси династија Обреновића, а долазе Карађорђевићи. Те године је избио и илинденски устанак у Македонији. У Мирциштегу долази до састанка између аустроугарског и руског цара, који постижу споразум о остајању непромијењеног стања на Балкану. У Далмацији почиње политика новог курса, која ће захватити и Хрватску, и која ће заузети антиаустријско гледиште. Године 1903. почело се смјелије и отвореније говорити о уједињењу југословенских народа изван оквира Хабсбуршке Монархије. На сцену ступа југословенски оријентисана омладина, чији зачеци сежу до 1895, када су студенти Загребачког свеучилишта приликом посјете цара Франца Јосипа испалили мађарску заставицу.

На Риједи је 2. и 3. октобра 1905. године одржано савјетовање хрватских опозиционих посланика. Усвојена је тзв. Ријечка резолуција, која ће имати одлучујући утицај на даљи развој политичких кретања у југословенским земљама на територији Аустро-Угарске. А у Задру је 17. октобра исте године одржан састанак српских опозиционих странака, на којем је донесена тзв. Задарска одлука. Ријечком резолуцијом и Задарском одлуком постављени су темељи на којима је крајем 1905. организована Хрватско-српска коалиција.

Ново доба у Србији почиње 1904, и то првом југословенском изложбом и Конгресом југословенске омладине у Београду. О том конгресу је Јован Скерлић писао: „Њихови први успеси то су у исти мах први успеси ширих федералистичких идеја. Ту политику настављају клуб и лист *Словенски југ* у Београду. Поручник Милан Прибићевић, који је из аустроугарске прешао у српску војску, 1907. године написао је *Привремени статут револуционарне организације за ослобођење Јужних Словена и њихово уједињење у федеративну републику*. Нацртом је предвиђено да организација на остварењу свога циља има радити револуционарном борбом цијелог народа, али нијесу сасвим одбацивани ни тероризам и атентати. Предвиђено је спровођење организације у земљама гдје живе Срби, Хрвати и Словенци. Од тада српски пут у борби за национално ослобођење постаје шири, а хрватски револуционарнији.

Аустро-Угарска је осјећала велику опасност од нове фазе у развоју југословенског покрета. Ту је опасност шеф аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф изразио овим ријечима: „Уједињење Јужних Словена је једна од оних појава које се не дају порећи нити се могу вјештачки спријечити.“ У циљу спасавања Монархије, њен престолонаследник Франц Фердинанд изашао је са концепцијом тријализма, коју је сматрао најбољим рјешењем за реорганизацију Монархије. Тај агресивни тријализам, имао је да прогута Србију и Црну Гору. Аустро-Угарска 1906. објављује Србији царински рат, који ће водити до 1911. Према Црној Гори она иступа са разним захтјевима. На дневни ред ставља разна питања: жељезничко питање, одбија склапање трговинског уговора и монетарне конвенције све до 1911. године, спроводи агитацију да што више Црногораца одлази на рад у Америку дајући им олакшице, активно се ангажује у бомбашкој афери 1907—1908, затвара границу према Црној Гори кад јој се год прохтије и тиме врши економски притисак на Црну Гору који је веома тежак.

Аустро-Угарска се напокон одлучила за анексију Босне и Херцеговине, да тим чином укине и онај блиједи знак гурске власти. На тај чин ју је гонила и политичка активност Срба у тим покрајинама.

У меморандуму од 17. априла 1908. године шеф генералштаба Конрад препоручивао је изненадни напад на Србију. Он пише министру спољних послова Еренталу да се „рјешење југословенског питања може наћи само у Србији смјелим налетом, чији ће крајњи циљ бити анексија Србије“. Балкански проблем треба „рјешити у великом стилу, анексијом Босне, Херцеговине и Србије“ Анексија Босне и Херцеговине проглашена је 7. октобра 1908. Изазвала је велико узбуђење у Црној Гори и Србији. Војна странка у Бечу спремала је против Србије и Црне Горе рат за март 1909. Извршена је мобилизација сарајевског корпуса, а до краја марта 1909. и већег дијела аустроугарске армије. Анексиона криза завршена је узмицањем Русије пред ултиматумом Њемачке и изјавом Србије од 31. марта 1909. — на коју је била присиљена — да анексијом Босне и Херцеговине, њена права нијесу повријеђена. Црна Гора је 5. априла исте године признала анексију.

Цар Франђо Јосип 12. марта 1908. распушта Хрватски сабор, чију су већину чинили посланици Хрватско-српске коалиције. У Хрватској је уведен апсолутизам. За бана је именован Павао Раух. Министар спољних послова Ерентал, током припрема за анексију Босне и Херцеговине, у прољеће 1908. наложио је хрватском бану Рауху да прикупља податке о Србима „велеиздајницима“, против којих ће у погодном тренутку бити покренут судски процес. Велеиздајнички процес одржан је пред Судбеним столом у Загребу од 3. марта до 29. септембра 1909. Пред суд су изведена 53 Србина оптужена за ширење српске државне мисли и за везе са Клубом „Словенски југ“ у Београду, чије су намјере биле да се свеопштом револуцијом од Аустро-Угарске одцијепе и Краљевини Србији припоје: Хрватска, Славонија, Далмација, Истра, Босна и Херцеговина, словеначке земље, Банат и Бачка. Осуђен је 31 оптужени, на укупно 184 године затвора. Међутим, под jakim притиском европског јавног мњења, цар је помиловао све осуђене.

Пред Поротним судом у Бечу од 9. до 22. децембра 1909. вођен је Фридјунгов процес, који је у ствари био наставак велеиздајничког процеса у Загребу. Хрватско-српска коалиција оптужена је да је агент Србије. Првооптужени је био Франо Супило, истакнути хрватски политичар и члан Коалиције. Процес се заснивао на фалсификатима историчара Хајнриха Фридјунга. Он је оптужио и српске листове у Хрватској — да добијају новчану помоћ од српске владе: *Србобран* и *Српско коло* из Загреба, *Србина* из Госпића, *Слободу* из Митровице, *Српску миссо* из Карловца. На суду се доказало да се Фридјунг послужио фалсификатима, што је огромно компромитовало министра спољних послова Ерентала и врхове Монархије. Процес је у очима свијета бадио ружну слику на аустроугарску дипломатију методе којима се служила.

У Босни и Херцеговини последице анексије настала је нова политичка струја, за коју Екмечић каже да „свет не би никада сазнао да један њен представник није на Видовдан 1914. извршио сарајевски атентат; то је била *Млада Босна*“ Њен идеолог био је Владимир Гађиновић. Израз *Млада Босна* се полако ковао. Први га је употребио Петар Кочић 1907, затим Гађиновић 1910, па Боривоје Јефтић 1913. под истоименим насловом једног чланка. *Млада Босна* је била покрет југословенске оријентације, покрет прве уједињене босанске и херцеговачке омладине, без разлике на вјеру и националност.

Млада Босна гајила је дух европске културе и утицаје из свих праваца, највише из Русије, одакле су превођени Бакуњин, Кропоткин, Степњак, Кравчинскиј, Херцен, Толстој. Утицај руске револуционарне мисли био је преовлађујући. Код ње је, како пише Екмечић, „немерљиво био утицај европског социјализма“, који је потпуно захватио Гађиновића кад је 1911. отишао у Швајцарску, гдје је „гутао социјалистичку литературу“ По ријечима марксистичког публицисте Веселина Маслеше „Млада Босна је била један снажан млаз револуционарне организације“ Према неким подацима, гесло Младе Босне било је: „Хоћемо да или умremo у животу, или живимо у смрти“.

На дан 15. јуна 1910. Богдан Жерајић, студент, извршио је у Сарајеву атентат на поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, када се овај враћао с прве сједнице Босанско-херцеговачког сабора, који је отворио у име цара. Генерал је остао неповријеђен, а Жерајић се убио. Жерајићева смрт оставила је дубок утисак на српску школску омладину Босне и Херцеговине. Он је постао „тип новог доба“ — „тип који отвара епоху“ За четири године, 1910—1914, извршено је седам атентата на представнике аустро-угарске власти, а још више их је снова или припремано.

Револуционарни антиаустријски покрет омладине у југословенским земљама достигао је врхунац у првој половини 1912. Крајем јануара те године избиле су антиаустријске демонстрације студената Запребачког свеучилишта, којима су се придружили омладина средњих школа и један дио радника Омладина је одржала зборове у Загребу, Сплиту, Дубровнику и Љубљани. У Сарајеву је 18. фебруара дошло до демонстрација ђака и радника, које су почеле паљењем мађарске заставе, повицима против режима и пјевањем „Хеј Словени“ Трећег марта избиле су велике демонстрације у Сушаку. У Загребу је проглашен генерални штрајк ђака свих средњих школа у Хрватској. Четрнаестог марта штрајк је био потпун, и влада је била принуђена да наставу у школама обустави на неодређено вријеме. Вијести о генералном ђачком штрајку у Хрватској покренуле су омладину Београда на солидарност. Универзитетска омладина одржала је протестни митинг код споменика књаза Михаила, коме је присуствовало око 5.000 људи.

У Љубљани од 1. новембра 1912. излази *Препород*, покрајинско гласило југословенске омладине у Словенији. Покретању овог листа претходио је развој новог омладинског покрета, који је почео оснивањем организације средњошколаца у Љубљани 13. јануара 1912. године.

Аустро-Угарску су 1912. године изненадили догађаји на Балкану, па су довели до слома њене балканске политике. Те године склопљен је балкански савез између Србије, Бугарске, Црне Горе и Ручке, за рат против Турске. Рат је почео у октобру исте године и турска војска убрзо је поражена, а дуже ће се задржати само у утврђеним гарнизонима Скадру, Једрену и Јаљини. Вође албанског покрета објавили су 28. новембра 1912. у Валони да оснивају албанску државу, па су образовали и владу. Нова држава одмах је добила пуну подршку Аустро-Угарске и Италије.

Пошто није успјела да спречи балкански рат, Аустро-Угарска је настојала да што више умањи успјехе Србије и Црне Горе. Аустро-угарски водећи кругови су у новој Албанији видјели замјену за изгубљено Косово и Стару Србију (Санџак), као и средство за даљи притисак на Србију и Црну Гору и Балкан уопште. Аустро-Угарска се енергично супротставила Србији кад је њена војска у новембру 1912. године преко Албаније избила на Јадранско море. Крајем 1912. односи су били толико заоштрени да се сваки час могао очекивати и напад на Србију. На граници према Србији Аустро-Угарска је концентрисала 200.000 војника, док је Србија према њима имала свега 25.000 војника. Аустријски монитори су пловили Дунавом и Савом и рефлекторима освјетљавали Београд. У Сарајеву су биле одштампане прокламације о рату против Србије. Аустроугарски посланици у Београду и на Цетињу добили су упутства да архиве посланстава спале чим плане рат.

Аустроугарске пријетње Србији изазвале су узнемиреност у Европи. На иницијативу француског предсједника владе Понкареа сазвана је конференција амбасадора у Лондону, да ријеше балканско питање. Суочен са ратном опасношћу, руски министар спољних послова Сазонов био је принуђен на попуштање. Конференција је, под предсједништвом Едварда Греја, 17. децембра донијела одлуку о безусловном повлачењу српских трупа са мора. Командујући генерал у Босни и Херцеговини Оскар Потјорек од првог дана рата прошириваће притисак на Црну Гору и „тражити“ обрачун и са њом и са Србијом“. „Читаву јесен 1912. Потјорек је био опсједнут плановима за тај обрачун“.

Од краја октобра црногорска војска опсјела је Скадар, на чијим ће се добро брањеним утврђеним положајима разбијати њени јуриши. Зато је српска влада прихватила позив краља Николе за помоћ и у фебруару 1913. одлучила да се под Скадар упуте јаке војне снаге. Српско-црногорска опсада Скадра изазвала је узбуну код великих сила. Конференција амбасадора у

Лондону одлучила је 23. марта да Скадар има припасти Албанији, па је затражила од Србије и Црне Горе да напусте опсаду града. Велике силе, изузев Русије, организовале су поморску демонстрацију, која се 8. априла претворила у поморску блокаду обале од Бара до ушћа Дриме. Русија је и овог пута морала попустити. Српска влада, под упливом Русије и других држава, донијела је 8. априла одлуку да се њена војска повуче испод Скадра, а тиме и из Албаније. Краљ Никола је и даље остао у поран. Опокољени скадарски гарнизон, пошто је исцрпао све могућности за одбрану, повео је преговоре са црногорском Врховном командом и Скадар је напустио у ноћи 22/23. априла. Црногорска војска је 24. априла ушла у Скадар, а то је за Аустро-Угарску био знак да ступи у акцију. Краљ Никола је у последњем моменту избјегао напад Аустро-Угарске и 4. маја 1913. предао Скадар великим силама. Тако је рат избјегнут и одложен на неодређено вријеме, али је до њега могло сваког часа доћи.

Српске побједи у балканским ратовима снажно су заталасале југословенско и антиаустријско расположење грађана, у првом реду омладине у југословенским земљама. У Хрватској је на вијест о српским побједама „било једно побједно клицање“ Изванредне мјере које уводи комесаријат бана Цуваја нијесу могле спријечити сваку манифестацију у корист Срба. Манифестација је било у Загребу и у другим градовима Хрватске и Славоније, а највише су се истицали југословенски соколи, јер су у побједама видјели побједу југословенске идеје. У Хрватској и Славонији прикупљају се добровољни прилози за Црвени крст балканских народа. У извјештајима аустријских власти с краја 1912. каже се да је балкански рат учврстио српско--хрватски национализам. У једном извјештају се каже: „И у јавности и у приватном животу свуда се наглашава да су Срби и Хрвати само један народ и да отуда морају бити уклоњене границе које моментано дијеле Хрватску, Босну, Херцеговину, Далмацију, Истру, Крањску од српских земаља“. У Хрватској је за прва четири мјесеца 1913. године одржано више од 200 процеса. У јуну престаје излазити *Препород*, лист револуционарне југословенске словеначке омладине. Вал одушевљења захватио је поједине официре српске националности. Раде Грба, Србин из Лике, генерал и командант корпуса у Загребу, на вијест о побједама српске војске код Куманова у одушевљењу је бааци официрску каппу увис са покликом „Живица Србија!“ Одмах је пензионисан. Улазак српске војске у Скопље слављен је у Сарајеву цијелу ноћ. Исти случај се поновио и у другим мјестима Босне и Херцеговине. У Војводини је Монархија морала да шаље војна појачања, како би што јаче контролисала расположење Срба.

Енглески историчар и публициста Ситон Вотсон пише: „Код Југословена настао је сада сасвим нови дух; велике побједи њихове браће на Балкану огромно су појачале њихову на-

ционалну свијест. Идеја јединства захватила је све Хрвате, Србе, Словенце. Од Крањских брда па до Боке Которске, од Тамишког Баната до Хрватског приморја дише једна душа, што је најупадљивије код сељака, ако је могуће још више него код интелегенције“

Аустроугарски министар спољних послова гроф Бертхолд у једном тајном распису 1. августа 1913. пише: „Од свих балканских проблема, југословенско, или, боље речено, српско питање, јесте оно, које за Монархију има највећи значај. Оно најнепосредније тангира животне интересе, његово рјешење у српском смислу могли би услове нашега опстанка довести у питање. Суштина супротности између нас и Србије састоји се у томе, да је српска политика од када су радикали дошли на власт и под туђим утицајем, великосрпску идеју учинили водећом политичком мисли и тежи, као крајњем циљу, уједињењу свих Срба у загрљају српске националне државе и тиме одвајају области насељених Србима од Монархије. Ова супротност је трајна и непремостива пошто би остварење великосрпске идеје истовремено прибавило Србији чежњиво жељени и за њен развистак потребни излазак на море. Данас то није више програм једне партије него је постало национални идеал цијелог српског народа. .“

III

Послије завршетка I балканског рата, као и II, који је избио у љето 1913. између Бугарске и Србије и који се завршио бугарским поразом, међу босанско-херцеговачком српском омладином оживјела је психоза атентата коју су били прекинули балкански ратови. У припреми војног обрачуна са Србијом, војни кругови Монархије организовали су долазак аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда на војне маневре у околини Сарајева и посјету Сарајеву управо на српски национални празник Видовдан (28. јуна 1914). У општем непријатељском расположењу српског народа према Монархији и у тој напетог ситуацији, група омладинаца из Младе Босне организовала је атентат на Фердинанда. Идеја о атентату јавила се 1913, и то у Лозани, у Швајцарској, а њен иницијатор је Владимир Гађиновић. Тамо долази Данило Илић, који је спремао атентат на генерала Потјорека, земаљског поглавара Босне и Херцеговине. Гађиновић се са тим није сложио, него је препоручио Илићу да се врати у Сарајево „с поруком да би требало да падне глава једног од највећих“ То је значило глава престолонаследника „и од тада Франц Фердинанд не силази више са дневног реда младобосанаца“

Престолонаследник је стигао на Илићу 25. јуна, а 25. и 26. је присуствовао маневрима, којима је присуствовао и начел-

ник генералштаба фон Хецендорф. Распоред атентатора, њих шест (Мухамед Мехмедбашић, Васо Чубриловић, Недељко Чабриновић, Цвјетко Поповић, Гаврило Принцип и Трифко Грабеж), извршили су Данило Илић, Принцип и Грабеж.

На Видовдан 28. јуна освануло је ведро и сунчано вријеме. Франц Фердинанд са супругом и пратњом стигао је у 10 сати у Сарајево и упутио се ка градској вијећници. Атентатор Недељко Чабриновић бацно је бомбу на престолонаследников аутомобил, али је промашио циљ. Сат касније други атентатор Гаврило Принцип револверским мецима убио је и престолонаследника и његову супругу при повратку из вијећнице.

Почев од 30. јуна на бечким улицама почеле су се из дана у дан низати антисрпске демонстрације, подстицане агитацијом из редакција клерикалних листова и разних удружења клерикалног карактера. Има индиција да су те групе имале упориште управо у двору, а у крајњој линији и у личности самога цара. Наравно, иза њих су стајали врх војске и крупна бирократија Министарства спољних послова. Српски посланик у Бечу, Јован М. Јовановић, узалудно се трудио и ријечју и дјелом да оспори оптужбу да је Србија стајала иза атентата и дјеловао је у правцу смирења. Руља демонстраната насртала је и на згруд српског посланства, па је Јовановић тражио заштиту полиције. Ипак, оно што се дешавало на улицама Беча било је само дјечја игра при ономе што се дешавало на југу Монархије.

У Загребу су 28. јуна, на вијест о убиству престолонаследника, настале антисрпске демонстрације и прогони Срба. За атентат је оптуживана Србија. У демонстрацијама је дошао до изражаја градски шљам, најтоқваренији елементи из грађанских и сељачких редова, али их је било доста и из редова радника и студентске омладине предвођене од појединих народних заступника. Демонстранти су клицали убијеном престолонаследнику, а природу њиховог схватања одређивале су пароле: „Доље Србија!“, „Доље Југославија!“, „На вјешала издајнике!“, „Доље српске слуге!“, „Истријебити Србе!“, „Срби су убојице!“, „Освета, освета!“ Демонстрације у Загребу предводили су франковци, али је вјероватно у редовима оних који су им давали тон били људи из тајних државних служби. Пред спомеником бана Јелачића, фраковачки вођа Иван Франк одржао је говор, у коме је за смрт Фрања Фердинанда оптужио све Србе. Демолиране су све српске радње, установе и домови, насртано је са увредама и физичким нападима на српске становнике, чиме се у „свом наступу дали обиљежје погрма“ За франковцима не заостају ни Стјепан Радић и његов Дом. „Та руља“, пише југословенски орјентисан политичар Иван Рибар, „била је спремна да изврши налог истребљења Срба, ако је то у интересу свете хрватске ствари и за сјај прејасне Хабсбуршке династије“

Атмосфера која је владала на загребачким улицама пренијела се и на хрватски сабор. На сједници сабора 30 јуна имала

се одржати комеморација убијеном престолонаследнику. Комеморативни говор имао је одржати предсједник Сабора Богдан Медаковић. Франковачки посланици, иако у мањини, омели су комеморацију. Виком, лупањем и тешким оптужбама безочно су вријеђали посланике Хрватско--српске коалиције, како Србе тако и Хрвате. У сабору се тада чуло: „Доље убојице!“, „Ван Прибићевић!“, „Ван сви Власи!“, „Ван из коалиције!“, „Слава Фердинанду, доље коалиција, доље Србија!“, „Доље Срби!“, „Са Српством се мора у Хрватској обрачунати!“, „Срби више немају ријечи у хрватском сабору!“, „На сваком од вас лежи капља крви!“

Франковци и њихови демонстранти тих дана насртали су и на оне Хрвате који су се сматрали браћом са Србима, називајући их српским робљем и лоповима. Хрватски дневник је тражио да се на вјешала пошаљу како Србин Светозар Прибићевић тако и Хрвати Мате Дринковић и Милан Марјановић. У Хрватској је било већих антисрпских демонстрација у Такову, Петрињи и Славонском Броду гдје је било и скрнављења српских гробова и цркава.

У Далмацији се све завршило на покушају организовања антисрпских демонстрација у Шибенику, Сплиту и Дубровнику, али се од њих одустало, јер се није одазвало становништво.

У Словенији није било демонстрација, Међутим, 1. јула се огласио др Иван Шуштарич, предсједник Словенске људске странке и вођа екстремних клерикалаца, осуђујући Србију као кривца за атентат. На збору 5. јула у Љубљани, Шуштерич је одржао говор у коме се, уз наглашену оданост Монархији и хабзбуршкој династији, позвао Словенце на рат против Србије и пријетио да ће „тешка песница словеначког војника... разбити лобању тог Србина, у коме живи прождрљива мегаломанија“.

У Сарајеву су демонстрације почеле 28. јуна навече, али су сјутрадан постале многобројне и брзо нарасле до попрама. Конце демонстрација држале су градске полицијске власти и Земалска влада, а свој удио дали су и „бискуп Врхбосне др Јосип Штадлер и његов помоћник др Иван Шарич. Извршен је читав низ напада на српске установе, трговачке радње и приватне станове. Руља је лупала, пљачкала. На то их је подстицала званична и клерикална штампа; иницијатори су били поједини клерикалци, а учесници у дивљању потицали су из редова муслиманског и католичког становништва, поготово из лумпенпролетерског слоја Демонстрације су одржане и у другим босанско-херцеговачким варошима: у Добоју, Маглају, Ливну, Травнику, Зеници, Мостару, Коњицу, Тузли, Брчком, Варешу, Бугојну, Високом, Чапљини, Шамцу и у другим мјестима. Било је скрнављења српских цркава и паљења српских школа. Демонстрације су предводиле и организовале слабе снаге с крајње деснице, док су се друге политичке снаге не само уздржавале од учешћа него су демонстрације оштро осуђивале, често и у име братства са Ср-

бима, па је на тај начин манифестована солидарност југословенског становништва, без обзира на историјске подјеле и разне политичке концепције.

Вијест о атентату у Сарајеву затекла је краља Николу између Салцбурга и Трста на путу у Црну Гору. Он је крајње озбиљно схватио ситуацију, па је у узбуђењу свом љекару рекао: „Докторе, слабо се десило у Сарајеву. Биће рата“. На Цетињу је вијест о атентату стигла истог дана послије подне. У то вријеме Српски соко, основан на Цетињу почетком јануара исте године, изводио је соколске вјежбе. Вјежба је прекинута. Ондашњи црногорски министар Љубо Бакић описао је прве утиске о сарајевском атентату сљедећим ријечима: „Радост и зебња од овог догађаја наступила је код одговорних фактора, а у народу само радост“. Аустроугарском вицеkonzулу у Бару је један стари војвода рекао: „Крвопролиће у Сарајеву је искра, која ће изазвати експлозију запаљивог материјала, већ од дуже времена нагомиланог на Балкану. Ваш Цар неће прегореит нанесени му ударац противу његове династије. Ми Јужни Словени идемо свакако тешким временима у сусрет, али ако Бог да и срећним“ Вицеконзул се жали на обласног управитеља у Бару: „Велики је фанатик, панслависта“, и његово понашање је оцијењено као „непријатељско“.

Вијести о прогонима Срба, бјесомучно нападање Србије у аустроугарској штампи и хушкање на рат изазвали су револт у Црној Гори. На Цетињу су 4, 5. и 6. јула одржане демонстрације у којима је учествовало око 400 грађана. Неколико људи слободне професије говорило је на митинзима, истичући солидарност са Србијом, оштро осуђујући аустроугарску ратну политику и прогоне Срба у Монархији.

IV

Аустро-Угарска је атентат искористила као повод за одавно припремани обрачун са Србијом, у жељи да ова као држава једном нестане са географске карте. Начелник генералштаба Конрад већ 29. јуна министру спољних послова грофу Берхтолду језгровито саопштава програм: „Рат, рат, рат“.

Аустро-Угарска је могла кренути у обрачун са Србијом, јер је иза ње стао моћни њемачки Рајх. Иначе, Аустро-Угарска је до почетка рата 1914. била подлегла њемачком капиталу и њемачкој политици, а по свом економском потенцијалу није припадала кругу великих сила. Из Берлина су у Беч слали поруке да се за „Монархију отвара питање опстанка уколико пропусти да казни злочин и да уништи Србију“, да треба одмах да крене у рат, јер је „јуче било боље него данас, а данс је боље него сјутра“. У Берлину су 5. и 6. јула усаглашени ставови између представника Њемачке и Аустро-Угарске. Њемачки цар Вилхем II рекао је аустро-угарском амбасадору да би лично био „о-

жалошћен када би остао неискоришћен садашњи тако повољан тренутак“.

На балканском и блистоисточном правцу сукобљавали су се интереси Њемачке и других великих сила, на првом мјесту Русије. Правац продирања Њемачке на исток, хоризонтално је пресецао интересе Русије у односу на јужна мора, преко Бугарске на Цариград као главни циљ, а преко Македоније на Солун као споредни. Интереси Русије пресецају су правце продирања Њемачке на њеним најжитваљивим правцима. Русија је због својих интереса а као словенска и православна, морала стати у одбрану Србије. Њемачка експанзија је директно угрожавала и интересе Енглеске на Средоземљу. А Француска је, поред обезбјеђења стратешких интереса у будућности, имала и економске разлоге да стане у одбрану Србије. У Србији је била уложила велики капитал, дала је велике зајмове, а вршила је испоруку оружја српској војсци. Њемачки империјализам пријетио је свим трима великим силама, па су зато и постигле сагласност да му се одупру оружјем. Тако су Србија и српско питање постали полазна тачка у обрачуну империјалистичких сила око нове подјеле интересних сфера у свијету.

Аустро-Угарска се спрема да Србији у погодно вријеме преда ултиматум. Човјек коме је повјерено да напише тај документ, Александар барон фон Муслин, радио је дуго и напорно. Ултиматум је „класао, брусио као драги камен“ Аустроугарски посланик у Београду фон Гизл је 23. јула 1914. у 18 часова предао ултимативну ноту заступнику српског предсједника владе др-у Лазару Пачуу, министру финансија. Одговор је тражен, изричито је наглашено у документу, до суботе (25. јула) у 18 сати, значи у року од 48 часова.

Ултиматум је садржао 10 тачака. Од српске владе је тражено: да угуши сваку публикацију усмјерену против Монархије и њеног територијалног интегритета, да распусти друштво „Народна одбрана“, да конфискује сву његову имовину и да у истом смислу поступи са осталим друштвима чији је рад усмјерен против Монархије; да без одлагања из јавне наставе одстрани (како наставно особље тако и „средства наставе“) све што служи или може служити пропаганди против Аустро-Угарске; да из војне службе и администрације уопште уклони све официре и чиновнике осумњичене за пропаганду против Монархије (имена и дјела имала је аустроугарска влада да достави српској влади). Најтежи захтјеви су садржани у 5. и 6. тачки: „5. Да прими сарадњу у Србији органа царске и краљевске владе у гушењу субверзивног покрета управљеног против територијалног интегритета Монархије; 6. Да предузме судску истрагу против помагача завјере од 28. јуна који се налазе на српској територији“ Остале четири тачке ултиматума траже: да се одмах ухапсе Војислав Танкосић и Милан Цигановић; да се спријечи помага-

ње недозвољене трговине оружја и муниције преко границе; да се отпусте и строго казне органи који су помогли тројици агента да пређу границу; да српска влада објасни изјаве својих високих чиновника дате у Србији или иностранству после 23. јуна са непријатељском садржином према Монархији; да царско-краљевску владу извјештава о извршењу мјера тражених у ултиматуму.

Српска влада се састала исто вече кад је и примила ултиматум. Могла је само да закључи да „не остаје ништа друго него да се гине“. Предсједник владе Никола Пашић, када се 24. јула вратио у Београд, саопштио је енглеском посланику „да су аустроугарски захтеви такви да их влада ни једне независне земље не може у целини примити“. Енглески државни секретар за спољне послове, кад се 24. јула упознао са ултиматумом, одмах је рекао аустроугарском амбасадору да је то „најужаснији докуменат, који је једна држава икада уручила некој другој држави“. Руски амбасадор у Бечу похитао је да упозори аустроугарског министра спољних послова да је ријеч о захтјевима које „не може да прихвати једна уставна држава“.

Гледање Србије на ултиматум најпотпуније слика лично писмо регента Александра упућено 24. јула руском цару Николи II. У писму се каже: „захтеви у аустроугарској ноти понижавају сасвим излишно Србију и не слажу се са њеним достојанством независне државе“.

Дана 24. јула долази до размјене мишљења између српског регента Александра и црногорског краља Николе, као и између српске владе и црногорске владе генерала Јанка Вукотића. Одговор са Цетиња гласи: „Србија може рачунати на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу за српски народ, тако и у сваком другом“.

Српска влада је достојанствено одговорила на ултиматум. Одговор су написали Никола Пашић и Стојан Протић. Пашић је у суботу 25. јула 5 минута прије но што је на Саборној цркви откуцао 18 часова одговор предао аустроугарском посланику. Барон Гизл је примијетио да одговор није задовољавајући. Чим се Пашић вратио у Министарство иностраних послова стигло је Гизлово писмо, у коме пише да Србија није прихватила захтјеве царско-краљевске владе и да су односи између двију земаља прекинути. Мусулин, који је концептирао аустроугарски ултиматум, рекао је за српски одговор да је то „најсјајнији образац дипломатске вјештине који познајем“.

Српска влада је 25. јула увече наредила евакуацију Београд и сама прешла у Ниш. Сјутрадан, 26. јула, почела је мобилизација српске војске.

Одговор руског цара на апел регента Александра стигао је 28. јула у Ниш. Он гласи: „Апелујући на мене у часу изванредне тешкоће, Ваше Краљевско Височанство није се преварило

у мојим осјећањима за Вас и мојој искреној доброј вољи према српском народу. Садашња ситуација заузима моју најозбиљнију пажњу, и моја влада чини све напоре да усклади постојеће тешкоће. Ја не сумњам да су, Ваше Височанство и Краљевска влада обузети тежњом да олакшају овај задатак, не остављајући неистражен ни један пут који би могао водити таквом рјешењу да се отклоне ужаси рата, чувајући при том достојанство Србије. Тако дуго док постоји најмања нада да се избегне проливање крви, сви наши напори морају бити управљени к том циљу. Ако то остане безуспјешно, упркос наше најскреније жеље, Ваше Височанство може бити сигурно да Русија неће ни у ком случају остати равнодушна за судбину Србије“

У уторак око подне 28. јула 1914. српска влада добила је обичном поштом телеграм са јовим садржајем: „Краљевска Влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту датирану 23. јулом 1914. коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду. Зато Царско-Краљевска Влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса. Аустро-Угарска сматра да се од овог трентка налази у рату са Србијом“

У ванредном броју *Гласа Црногорца*, који је изашао 28. јула, прије него што је стигла вијест да је Аустро-Угарска објавила Србији рат, изашао је указ краља Николе о мобилизацији цјелокупне црногорске војске. У истом броју објављена је размјена депеша између краља Николе и регента Александра. Краљ Никола каже: „Понос српског племена није допустио да се иде даље у попуштању. Слатке су жртве које се подносе за правду и независност народну. Моји Црногорци већ су спремни на граници да гину у одбрани наше независности“. Исти дан Пашић је писао српским посланицима на страни да је Црна Гора објавила општу мобилизацију, да је одбила и покушај Аустро-Угарске да је одвоји од Србије и савјете Италије да задржи неутралност.

Ванредна сједница Црногорске народне скупштине заказана је за 1. август 1914. Сједницу Скупштине отворио је њен предсједник Мило Дожић и позвао Скупштину да „рече своју патриотску ријеч“. Предсједник Владе Јанко Вукотић укратко је изнио ситуацију и обавијестио посланике о томе шта је предузела влада. Послије говора шест народних посланика (Јанко Тошковић др Никола Шкеровић, Митар Вукчевић, др Филип Добречић, Станко Обрадовић и др Секуле Дрљевић), Црногорска народна скупштина усвојила је ову резолуцију:

„Црногорска Народна Скупштина, саслушавши Краљевску Владу о изненада насталој ситуацији, прима то к знању и одобрава све од ње предузете кораке и најодлучније тражи од Владе да и даље чини све оно што треба да Црна Гора, вјерна државним традицијама, у овој прилици као и вазда испуни своју дужност.

Црногорска Народна Скупштина испуњена је радошћу на вијест да се је велика и моћна Империја, наша вјековна заштитница Русија, zaloжила и ставила у одбрану угрожене правде и опстанка нашега народа. Народно Представништво, дајући израза свом оправданом огорчењу противу аустроугарских управљача и протестујући против изненадних препада на братску нам Србију и противу нечувеног варварског гоњења наше југословенске браће најодлучније позива Краљевску Владу да на та насиља и наметнути нам рат одговори ратом! Нек загрљена браћа полете сложну у свети бој“.

Краљ Никола 6. 8. 1914, издаје прокламацију Црногорцима којом саопштава да је „приморан“ за непуне двије године да их „и по трећи пут поведе у рат — у свети рат за слободу Српства и Југословенства“, па даље, између осталог, каже: „Аустрија је објавила рат нашој драгој Србији, објавила га је нама; објавила га је Српству и цијелом Словенству“.

V

У Аустро-Угарској је 28. јул 1914. протекао у знаку пароле „Србија мора да цркне“. По Средњој Европи су јуриле дуге композиције возова препуне аустроугарских и њемачких војника који су пјевали тренутни хит: „Сваки пуцањ — један Рус / Сваки ударац — један Француз / Такође и они у Србији треба да цркну“. Мађарски аристократи, страсни ловци, „похитали су у рат као у спортски лов у коме просто треба одстрелити све Србе“. Аустро-Угарска је жељела да рат буде локализован, али је као такав трајао само три дана. Објава рата Србији брзо је проузроковла оружани сукоб ширих размјера, и тако је настао I свјетски рат.

Србија и Црна Гора нашле су се у општем рату, у коме је вођена битка око интереса и циљева који нијесу били њихови него великих сила. Историчар Андреј Митровић каже: „Тако су у светском рату, у коме су силе настојале да оружјем остваре своје тежње, Србија и Црна Гора биле жртве заједно с Луксембургом и Белгијом. Србију, Луксембург и Белгију нападе су силе које су биле и стварни изазивачи рата, а Црна Гора се укључила у рат, али су ове четири мале земље, без обзира на то, биле подједнако жртве, јер су по њемачким и аустроугарским ратним циљевима свима њима биле — истина на различит начин — намењене исте судбине: уништење њихове независности“

Српска војска је бројала око 400.000 војника, сврстаних у три армије, Ужичку војску и одбрану Београда, Врховни командант био је регент Александар, начелник штаба Врховне команде војвода Радомир Путник, а његов помоћник генерал Живојин Мишић.

Аустроугарска Балканска, војска којом је командовао генерал Оскар Потјорек, три пута је вршила напад на Србију. Ове операције почеле су 12. августа, али је у великој бици на Церу од 16. до 19. 8. 1914, поражена и уз велике губитке протјерана у Босну и Срем. Највеће заслуге за аустроугарски пораз на Церу имао је командант друге армије генерал Степа Степановић, па је зато унапријеђен у чин војводе. На Дрини је у периоду од 6. 9. до 11. 11. 1914 вођена велика битка са великим губицима на обје стране. У периоду од 16. 11. до 15. 12. 1914. одиграла се чувена колубарска битка на широком фронту од око 200 km, у којој је учествовало око 300.000 аустро-угарских и око 130.000 српских војника. Аустроугарска војска је катастрофално поражена и натјерана у бјекство преко Дрине и Саве. Колубарска битка је највећа и најважнија од свих које је водила српска војска у I свјетском рату. Идеју за ову славну битку дао је генерал Живојин Мишић, командант Прве српске армије, и он је њен стратег уз српску Врховну команду. За тако велике заслуге унапријеђен је у чин војводе. — Пораз у колубарској бици пољуљао је углед некада моћне Монархије тако да се више није могла повратити.

Црногорска војска почела је операције 7. августа, сјутрадан по објави рата. Наредбом министра војног од 28. 7. 1914. црногорска војска је подијељена на четири одреда: Ловћенски, Херцеговачки и Санџачки, на граници према Аустро-Угарској, и Старосрбијански, за заштиту границе према Албанији. Врховни командант војске био је краљ Никола, а шеф штаба Врховне команде дивизијар (генерал) сардар Јанко Вукотић, који је истовремено био предсједник црногорске владе, министар војни и командант Херцеговачког одреда. Тек је 24. августа формиран штаб Врховне команде. За његовог начелника краљ Никола је именовао Божа Јанковића, генерала српске војске који је био и шеф српске војне мисије. Генерал Вукотић именован је за команданта новоформиране црногорске Санџачке војске, највеће црногорске војне групације која се имала концентрисати у рејону Пљеваља за операције правцем: Чајниче — Горажде — Сарајево, у циљу кооперације са српском Ужичком војском. Бројно стање црногорске војске 31. 8. 1914. износило је 47.261 војник и официр, од којих је за операције у Босни концентрисано 20.970 војника: Санџачка војска 14.636, од којих је 4.635 било из области ослобођених у балканском рату, и Дрински одред 6.243 војника и официра.

Аустроугарске трупе концентрисане према црногорској војсци налазиле су се под командом генерала Оскара Потјорек. Херцеговачки одред од 8. до 18. августа водио је веома динамичне борбе дуж свога фронта, а посебно на Грахову. Сви су напади аустроугарске војске одбијени. Одред је имао 850 погинулих и рањених.

Дрински одред је оперисао правцем Горанско — Јахорина, али је у судару с аустроугарским трупима 5. октобра на Добром пољу принуђен на повлачење ка Дрини.

Црногорска Санџачка војска допрла је до Романије, а њена извиђачка одјељења до Пала и Козје ћуприје надомак Сарајева. Она је на Гласинцу од 10. до 21. октобра водила веома динамичне и оштре баорбе, а када је 21. октобра разбијено њено лијево крило, повукла се чак на десну страну Дрине. У току 24. и ноћи 24/25. октобра на десну страну Дрине повукла се и српска Ужичка војска. Губици црногорске офанзивне групе у југоисточној Босни износили су 468 поинулих и 1.023 рањена, што је износило око 11,5 посто цјелокупног њеног бројног стања.

У вријеме колубарске битке, Лимска дивизија из црногорске Санџачке војске ојачана Петим кадровским пуком српске војске, почев од 23. новембра па до 12. децембра, водила је борбе за заштиту правца Вишеград — Прибој, коме је српска Врховна команда поклањала озбиљну пажњу. Дивизија је успјела да заштити тај правац и да не дозволи продирање аустроугарске војске у правцу Прибоја и Нове Вароши.

VI

Аустроугарске власти већ 26. јула 1914. године, када је објављена мобилизација српске војске, заводе репресивне мјере у југословенским земљама. Тога дана укинут је уставни поредак у Босни и Херцеговини, а војне власти преузимају управу. Истовремено су почела хапшења великих размјера, која су у првом реду обухватила све Србе у које власти нијесу имале повјерења, али и југословенски опредјељену хрватску омладину, као и неке Муслимане српских убеђења. На Србе у Босни и Херцеговини срушио се терор много већи него у другим земљама Монархије. Хапшени су масовно и из свих друштвених слојева. Аустроугарске власти су у сваком Србину, мање или више, гледале непријатеља Монархије. Нијесу правиле разлику између присталица појединих странака и група које су се јавиле у развоју српског националног покрета. У Босни су формиране и нередовне трупе „заштитни одреди“ или „шучкори“, састављени од неколико хиљада Муслимана, који су били носиоци репресивних мјера. Аустроугарска Врховна команда 8. августа шаље допис команди у Сарајеву, у ком се каже: „Поновљени су извјештаји да је становништво Срема и Баната сасвим непоуздано“ Заводи се терор и према српском становништву у Херцеговини. Крајем августа било је вјешања појединих Срба из Требиња, под оптужбом да су упућивали сигнале према Црној Гори. Вјешани су и свештеници. У полицијском извјештају из августа се каже да је поп Парезанин објешен због давања сигнала према Србији. Поп је „под вјешалима и са конопцем око врата више пута уз-

викнуо живјела Србија, живјела српска војска, живјела велика Русија“.

На удару је била и српска култура. На дан мобилизације аустроугарске војске затворене су све српске школе у Босни, Херцеговини, Хрватској, Славонији, Далмацији. Под удар је најприје дошло ћирилично писмо. Бановом наредбом од 27. јула у Хрватској су забрањени сви српски листови, *Српско коло*, *Приредник*, *Слобода*, пројугословенска гласила, *Народно јединство* и *Вихор*, као и социјалдемократски листови *Слободна ријеч*, *Ослобођење* и *Право народа*. Забрањена су сва српска удружења, као и поједина хрватска национална удружења пројугословенски оријентисана. Слично се догађало у Далмацији. И у Војводини су забрањени сви српски листови: *Застава*, *Браник* и *Српство*. Забрањена је српска слава и ношење шајкаче. У Словенији је 27. јула забрањен *Глас југа*, социјал-демократска *Зарја*, лист револуционарних југословенски убијеђених омладинаца — препородоваца и синдикални лист *Рудар*. Екстремне клерикалне и десничарске групе истицале су паролу „Србе о врбе“ Шуштеричу блиски *Словенац* објавио је 27. јула пјесму са стиховима „Топовима поздрављамо вас Србе / Хладни дом вам дивжемо уз врбе“.

Велики талас хапшења настао је на дан објаве рата 28. јула и трајао негдје и мјесецима а негдје и годинама. У Далмацији и Боки похапшени су сви виђени Срби као и Хрвати југословенског убјеђења. Тих дана у Далмацији је стријељано око 50 Срба. Хапшења је било и у Војводини, као и разбијања прозора на српским кућама, физичких насртаја и вријеђања. У јужном Банату је 27. јула ухапшено између 150 и 200 угледних српских грађана. Први транспорти интернираних из Војводине кренули су већ 28. јула 1914. према логору код Арада. Први интернирци били су похапшени тек претходног дана у Панчеву и Белој Цркви. Подивљали мађарски националисти покушали су да продру у затвор и обрачунају се с ухапшенима. Приликом транспортовања из јужног Баната интернирце је у неким мјестима сачекивала разјарена руља и засипала их камењем. У арадском логору било је око 5.500 интернираних, већином из Војводине и Босне, од којих се вратило кући само 1.031 заточеник. Ухапшени из Босне и Херцеговине интернирани су још у шест логора у Монархији. На територији Босне основан је велики логор код Добоја, у коме се нашло до 45.000, а међу њима и око 17.000 жена и дјеце. То су првенствено биле оне породице чији су се чланови као добровољци налазили у српској војсци.

Хапшења је била и у крајевима гдје није било Срба. У Штјерској је до 1. септембра 1914. године ухапшено око 450 људи, а у Приморској и Трсту само за првих 10 дана ухапшено је више од 80 особа, међу њима и писац Иван Цанкар.

Аустро-Угарска је на свом тлу имала посла не само с агентима Србије и српским националним покретима него и са на-

растујућим југословенским покретом. Одушевљење према Србији почело је узимати шире размјере послје сјајних побједа српске војске у 1914. години. Тако, су у Љубљани неки студенти, још на дан објаве рата, растурали летак „Доље рат, доље клерикалци, доље Шуштерич“!, а један 17-годишњи гимназијалац је наговарао мобилисане словеначке војнике „да не пуцају на Србе“. Полиција је похапсила више лица зато што су извикивали „Живјела Србија“ У октобру 1914. растурана је пјесма са стиховима: „Већ се приближава велики словенски дан / Рус га доноси и Србин / Господа бићемо овдје ми / А јао вам њемачки пси! / Живјела Србија!“ Кружили су стихови: „Хеј Словени / Наш ријеч Словенска се живо клије / За нашу слободу Рус се и Србин бије“.

У Хрватској само су Срби прогањани у Срему, а у осталим мјестима бивало је појединачних случајева. Расположење према Србији у Хрватској имало је и социјалну компоненту. Дјеловало је сазнање да у Србији „нема профова и великих посједа“. Чак су и сељаци у Загорју постали, како се то у извјештајима говори, већи србофили него што је то био дио интелигенције. Слична расположења била су и у неким политичким круговима: старчевићански Хрват је у прољеће 1915, поред наглашеног истицања хрватске посебности, писао о „славној прошлости и још славнијој садашњости српског народа“, о „класичном хероизму“ који показују српске мајке

Организовани су „велеиздајнички“ процеси. Различитих већих и мањих процеса пред пријеким и војним судовима било је на стотине, посебно у Босни и Херцеговини. У раздобљу од 28. јула до 15. августа 1914. вођен је кривични поступак код цивилних судова у Босни и Херцеговини против 637 лица. У Билећи, Сарајеву, Мостару, Требињу, Бањалуци Војни суд је осудио 449 лица за „политичке деликте“ и око 1000 лица за недозвољено ношење оружја. За већину ухапшених учитеља, професора и свештеника навођено је да су били изразити противници Монархије. У Сарајеву је од 12. до 24. октобра 1914. одржан процес оптуженима за учешће у сарајевском атентату. Изречено је 16 пресуда — од три године тешке робије па до смрти вјешањем.

Од тих бројних „велеиздајничких“ процеса одржаних у Босни и Херцеговини током првог свјетског рата највећи је био онај у Бањалуци. На суђење је изведено 156 лица, на челу са Васиљем Грђићем. Међу њима је било 7 чланова Босанског сабора, 24 професора и учитеља, 21 свештеник, 8 студената, а остали су били чиновници, занатлије, трговци, сељаци. На смрт вјешањем осуђено је њих 16, али остало је нејасно како су они ослобођени.

Репресалије против Срба су извођене са планом, тако да страдају сви друштвени слојеви. Богати слојеви су и привредно уништавани „и на тај начин губили свој друштвени положај“.

Али је, ипак, у Босни, Херцеговини и Срему општрица репресалија најтеже погодила обичне људе, највише сељаке, а потом свештенике и учитеље. Почетком рата су босанско-херцеговачки сељаци вјешани у групама, које су понекад „бројале и по 100 људи“ У Земуну је објешено или стријељано око 50 особа, а у 27 сремских села без суђења је стријељано 250 људи. Нема прецизних података о свим стријељањима која су аустроугарске власти извршиле у Банату, Срему, Босни и Херцеговини, Далмацији.

Аустро-Угарска је 1914. године повела рат против Србије и Црне Горе и тиме угрозила материјална добра српског народа, његову културу, част и име, његову физичку егзистенцију. Водећи аустроугарски листови били су прожети дубоком мржњом, шовинизмом, расистичким и геноцидним расположењем према српском народу. Сва три упада аустроугарске војске у Србију 1914. године карактерише окупни поступак према цивилном становништву. У широким размјерама чак и жене и дјеца, старци, проглашавани су комитима и убијани.

Аустро-Угарска је дрско пошла у обрачун са Србијом и Црном Гором, али је већ на почетку претрпјела катастрофалан пораз од кога се више није могла опоравити. Спор са српским народом довео је хетерогену монархију, коју су дубоко потресале класне и националне супротности, до коначне пропасти 1918. године.

Аустро-Угарска Балканска војска је у рату са Србијом 1914. године имала избачених из строја 7.592 официра и 266.212 подофицира и војника, што је чинило 50 посто њеног бројног стања упућеног на Србију. Српска војска је од 450.000 војника изгубила 163.557, од којих 2.110 официра. Од тога броја — погинулих, умрлих од рана и болести било је 69.022.

Аустро-српски ратни сукоб 1914. године неизбјежно је добио југословенски оквир. У Нишу је 7. 12. 1914. Српска народна скупштина формулисала ратне циљеве Србије као „борбу за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће, Срба, Хрвата и Словенаца“ (Нишка декларација).

Година 1914. довела је до 1918. године, када се стварањем југословенске државе 1. 12. 1918. у Београду, отвара нова страница историје југословенских земаља.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Андреј Митровић, *Сучељење са средњоевропским национализмом*, Историја српског народа VI-2, Београд 1983; *Исти, Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Словенији 1848—1914*, Београд 1991; Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1971; Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Сарајево 1964; Борђе Микић, *Велеиздајнички процеси у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини*, Институт за историју у Вањалуци (Зборник радова),

Бања Лука, 1997; Милорад Екмечић, *Српски народ и Источно питање*, Историја српског народа V-1, Београд 1981; Исти, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, VI-1, Београд 1983; Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914—1918*, Цетиње 1969; Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1892—1903*, Сарајево 1987.

Др. Новица Ракочевич

Резюме

ВОСЬМИДЕСЯТИЛЕТИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Двадцать восьмого июня в этом году 1994 исполнилось 80 лет от убийства австро-венгерского престолонаследника Франца Фердинанда в Сараеве. Убийство совершили сербские молодые люди из Боснии и Герцеговины, сторонники движения Молодая Босния. Хотя в комплексе причин Первой мировой войны сараевское покушение имеет вторичное значение, всё-таки факт что с него началась эта война, которая открыла новую эпоху в истории человечества.

Австро-Венгрия за покушение обвинила Сербию и оно послужило ей поводом для нападения, со стремлением осуществить её империалистические планы. Из-за Австро-Венгрии стал мощный немецкий Рейх.

Потому что Сербия не в целом приняла ультиматум с 23 июля, который был ей предъявлен из Вены, Австро-Венгрия 28 июля 1914 года объявила Сербию войну.

Черногория солидаризовалась с Сербией. Черногорская народная скупщина на внеочередном заседании 1 августа 1914 года приняла резолюцию Австро-Венгрии на навязанную войну ответить войной. Король Николай 7 августа 1914 года выдал черногорцам прокламацию которой объявлена война Австро-Венгрии.

Начав с сараевского покушения, и в течение 1914 года, австро-венгерские власти проводят репресси к Сербии на своей территории, как и этим хорватам, по-югославски ориентированы, и к мусульманам сербских убеждений.

Австро-венгерское войско в августе месяце вторгнулось в Сербию, но получило поражение в битве на Цере и Ядре. На Дрине в периоде с 6 сентября по 11 ноября 1914 года велась опростная битва с большими потерями на обе стороны. В периоде с 16 ноября по 15 декабря 1914 года произошла известная Колубарская битва, в которой австро-венгерская армия катастрофически поражена. Колубарская битва — самая большая и важная из всех которое вело сербское войско в Первой мировой войне. В войне с Сербией Австро-Венгрия 1914 года имела из строя 7.592 офицера и 266.212 унтер-офицеров и солдат, что представляет 50 её численности направленной на Сербию. Сербское войско также имело большие потери. От 450.000 солдат потеряло оно 163.557, от которых 2.110 офицеров. Из этого числа, погибших и умерших от ран и болезней было 69.022.

Черногорское войско, силой 48.000 солдат, большей частью успешно совершило свои задачи. В августе месяце оно вело борьбу на герцеговинском фронте, в сентябре перешло Дрину между Фочей и Пораждем, действовало с сербским войском, появилось на Романию, а её части пришли до Пала и Кюзьей чуприи вблизи Сараева. В октябре оно вело десятидневных бой на Гласинце (под Романией), столкнулось на Добром поле в направлении Калиновика. Во время Колубарской битвы некоторые его части успешно защищали направление Вишеград — Прибой.

Австро-Венгрия 1914 года повела войну против Сербии и Черногории и этим поставила под угрозу национальное существо всего сербского народа, угрозила её материальные имущества, их культуру, часть и имя.

Австро-Венгрия дерзко пошла в расчёт с Сербией и Черногорией, но 1914 года претерпела катастрофически поражение от которого больше никогда не могла поправиться.

Австро-венгерское столкновение 1914 года неизбежно получило югославскую рамку. В Нише 7 декабря 1914 года Сербская народная скупщина формулировала боевые цели Сербии как „борьбу для освобождения всех наших несвободных братьев, сербов, хорватов и словенцев.

Год 1914 привёл до 1918 года, когда открывается новая страница истории югославских земель, пришлось каыется до создания югославского государства 1 декабря 1918 года в Белграде.

(Прево Миролуб Ралевић, проф.)